

Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1975, 166 s.

Utváření socialistického způsobu života ve sféře práce, mimopracovních aktivit i činnosti volného času je teoretickým rámcem publikace sovětského autora A. V. Něcenka, *Socialno-ekonomičeskije problemy svobodnogo vremeni pri socializme*.

Studie je založena na výsledcích konkrétního sociologického výzkumu pracujících Leningradu. Sympatickým rysem je její teoretické zakotvení v problematice socialistického způsobu života a zároveň detailní pohled na sociálně ekonomické determinanty, sociální a demografické faktory strukturování a diferenciacie volného času městského obyvatelstva.

Práce A. V. Něcenka je členěna do pěti kapitol. V první se autor zabývá teoretickými a metodologickými základy zkoumání volného času. Druhou kapitolu věnuje zákonitostem formování a využívání volného času. Hlavní analytická část knihy (třetí kapitola) je zaměřena na zkoumání *vlivu charakteru a obsahu práce na volný čas*. Čtvrtá část řeší problém diferenciacie a homogenizace forem trávení volného času z hlediska rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Poslední kapitola je věnována možnostem a způsobům rozšiřování fondu volného času a jeho regulaci.

V první kapitole, *Teoretické a metodologické základy zkoumání volného času*, zařazuje autor problematiku volného času a jeho determinant na širšího rámce otázek *způsobu života*. Situaci popisuje základními vazbami mezi charakterem společenských vztahů, hlavními rysy způsobu života lidí, jejich potřebami a zájmy a odpovídajícími způsoby strukturování času.

Zabývá se podstatnými rozdíly ve strukturování času v třídní kapitalistické společnosti a v socialistickém společenském systému. Vychází přitom z Marxovy charakteristiky třídní polarizace práce a volného času za kapitalismu, poukazuje na některé negativní formy trávení volného času, například na zahálku, nezaměstnanost nebo pasívně trávené volno sloužící především k prosté obnově pračeschopnosti, nikoli k rozvíjení bohatství lidské podstaty člověka.

Formy prožívání volného času za socialismu mají jiné determinanty, jinou sociálně třídní podobu. Autor charakterizuje funkce volného času v socialistické společnosti – ekonomickou, sociální a kulturně výchovnou. Rozvoj člověka jako výrobní síly i cílové orientace socialistické společnosti, rozvoj osobnosti, její tvůrčí aktivity a všestranný rozvoj kultury tvoří jádro použitého vymezení.

Z metodologických principů zkoumání volného času autor správně zdůrazňuje nutnost celostního, *komplexního pojetí struktury času* jako jednoty různorodých forem sociálního bytí a volného času jako její důležité, relativně samostatné součásti. Podobně jako v teorii, také v analytické rovině podřizuje autor zkoumání volného času širší optice zkoumání socialistického způsobu života. Říká: „Pouze komplexní rozbor základních stránek životních činností lidí, jejich práce, způsobu života (byta) a odpočinku umožňuje vědecky postihnout takový důležitý problém. jímž je formování rozsahu a zejména charakteru využití volného času a změn jeho struktury“ (s. 25).

A. V. Něcenko opírá svá tvrzení o výsledky dvouetapového výzkumu prováděného v letech 1967 a 1968 v leningradském závodě elektro-technického průmyslu „Svět-lana“. Bylo zde získáno 2480 týdenních záznamů činností metodou časových snímků s upřesňujícím rozhovorem tazatele při sběru záznamových archů.

Analytický přístup ke struktuře času je založen na teoretickém rozboru problematiky v první kapitole práce. Základem struktury je dělení času na pracovní a mimopracovní čas. Mimopracovní čas je pro účely analýzy rozčleněn do čtyř hlavních částí: 1. čas spojený s prací na pracovišti, 2. čas na domácí práci, 3. čas na uspokojování přirozených fyziologických potřeb a 4. vlastní volný čas (svobodnoje vremja). Volný čas autor dále dělí do tří skupin činností: A. čas na výchovu dětí, B. čas mimořádně intelektuální, tvůrčí a veřejné aktivity a C. volný čas (dosug). Podle charakteru uspokojovaných potřeb je volný čas (dosug) rozdělen dále do pěti podskupin: a) informačně komunikativní činnosti (čtení, poslech radia, televize); b) uspokojování estetických a kulturních potřeb (návštěvy kina, koncertů, muzeí, výstav apod.); c) aktivní trávení volného času (fyzická činnost, sport); d) relativně pasívní formy trávení volného času (návštěvy, rozhovory, stolní hry, pasívní odpočinek); e) čas strávený dopravou.

I když je možno mít k uvedené klasifikaci řadu výhrad, autor přináší ucelenou koncepci, diskutuje ji z hlediska teorie i metodologických východisek a uvádí výsledky, které jsou na tomto třídění založeny. Sociologickou relevantnost použitého členění je tedy třeba hledat nejen v teoretických úvahách, ale i v praktickém přínosu provedených analýz sebraného materiálu.

Druhou kapitolu, *Zákonitosti formování a využívání volného času*, začíná autor analýzou změn ve struktuře časového fondu v období vývoje v Sovětském svazu od dvacátých let do současnosti.

Jednou ze základních dlouhodobých vývojových změn v odstupu více než čtyřiceti let bylo zkrácení pracovní doby. Tím způsobené zvýšení objemu mimopracovního času podnítilo i změny ve struktuře jeho využívání.

I když dochází k větším ztrátám způsobeným především dopravou do zaměstnání a dalšími činnostmi spojenými s prací, podstatně se od r. 1923/24 zvýšil fond volného času a doba věnovaná spánku, a naopak se snížil, zejména u žen, čas věnovaný domácími pracím. Přesto však právě zde zůstávají skryty hlavní rezervy pro růst volného času u žen. Jedním z dalších zajímavých problémů řešených v kapitole věnované zákonitostem formování a využití volného času jsou *změny ve využití volného času v podmínkách pětidenního pracovního týdne*.

„Jaká je sociálně ekonomická efektivnost pětidenního pracovního týdne? Jaký je jeho vliv na obsah a strukturu mimopracovního a volného času? Jaké nové zájmy a potřeby se objevily u pracujících ve sféře volného času?“ A. V. Něcenko si klade tyto otázky a dává některé zajímavé odpovědi. Mezi základními tendencemi je možno jmenovat celkové zvětšení fondu volného času, který byl získán nižšími ztrátami času na dopravu do zaměstnání, lepší organizací domácích prací, jejich vyšší efektivitou a s tím spojenými úsporami času. S příchodem na pětidenní pracovní týden se volný čas koncentruje do dvou volných dnů. Kumulativní uspořádání volného času umožňuje jiné způsoby jeho využívání. Roste relativní podíl složitých činností spojených s rozvojem osobnosti, koncentrace volného času usnadňuje spojení práce se studiem. Dochází ke sblížování způsobů trávení volného času mužů a žen ve volných dnech, zejména v neděli. Více času je věnováno rodině, výchově dětí. Zvyšuje se rodinná kooperace práce.

Metoda sběru dat a způsob jejich zpracování umožnily A. V. Něcenkovi provést *analýzu týdenního rytmu činností* pracujících. Zabývá se vnitřní strukturou týdenního časového rozpočtu z hlediska pracovní doby, doby dopravy do a ze zaměstnání, největších nároků na obchodní síť a služby, s přihlédnutím k souladu volného času a časového rozvrhu programu rozhlasu a televize. Řeší celou řadu praktických problémů a dává množství sociotechnických doporučení pro organizaci pracovní doby, dopravy, služeb a obchodu i masové komunikačních prostředků.

Ve třetí kapitole, *Vliv charakteru a obsahu práce na volný čas*, A. V. Něcenko analyzuje vliv složitosti práce, kvalifikace a intenzity práce na obsah a strukturu volného času. Sleduje spolupůsobení dalších ovlivňujících faktorů, jako je věk, pohlaví, úroveň všeobecného vzdělání, a to i v kombinacích znaků.

Nejprve autor srovnává rozdíly ve způsobu trávení volného času v rámci dělnické třídy. Věnuje pozornost zejména *vlivu složitosti práce a úrovně kvalifikace*. Data prezentuje formou názorných grafů, ale i méně přehledných rozsáhlých tabulek. Ukazuje rozdíly ve struktuře volného času vysoce kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků. Obdobné srovnání provádí pro dělnice. Výrazné odchylky ve struktuře činností volného času ukazují, že vliv tvůrčí, složité práce se projevuje v aktivitě pracovníka nejen v procesu práce, ale i v mimopracovní době, že formuje strukturu i základní tendence využití volného času. Vysoce kvalifikovaní dělníci a dělnice mají rozvinutější duchovní potřeby a, ve srovnání s méně kvalifikovanými, využívají volný čas bohatším a racionálnějším způsobem. Tato skutečnost se projevuje v množství času věnovaného sebevzdělání, studiu při zaměstnání, resp. veřejné činnosti. Rozdíl je zvláště patrný u žen. Také výchově dětí věnují více času dělnice vykonávající vysoce kvalifikovanou práci než ženy bez kvalifikace. Nekvalifikovaní a málo kvalifikovaní dělníci a dělnice tráví větší část volného času častěji pasivní formou — zábavou, odpočinkem. V podrobnějším pohledu se rozdíly ještě zvětšují. Úroveň společenské participace roste nejenom s výší kvalifikace a složitostí práce, ale i s účastí na dalším vzdělávání.

U žen byly zjištěny větší rozdíly ve struktuře trávení volného času než u mužů.

Analýzu struktury volného času dělnické třídy konfrontuje autor s údaji o struktuře volného času technicko-inženýrských pracovníků. Například ve způsobech trávení volného času vysoce kvalifikovaných dělnic a duševně pracujících žen stejného závodu nebyly zjištěny podstatné rozdíly ani z hlediska struktury, ani z hlediska množství času věnovaného jednotlivým skupinám aktivit. Autor ukazuje, kde dochází k postupnému *stírání mezitřídních rozdílů* mezi nejkvalifikovanější složkou dělnické třídy a technicko-inženýrskými pracovníky. Správně upozorňuje na stále rostoucí důležitost studia vnitrotřídních rozdílů, jejichž význam a váha dále porostou právě v souvislosti s procesem postupného sblížování dělnické třídy a inteligence.

A. V. Něcenko dále analyzuje vlivy ostatních faktorů na strukturu a obsah časového fondu. Dokumentuje působení věku a pohlaví na strukturu mimopracovního

času. Zvláštní pozornost věnuje vlivu množství volného času na jeho strukturu, a to s ohledem na možnosti dalšího zvyšování kvalifikace pracujících. Působení tohoto faktoru je zvláště patrné u žen, které velkou část mimopracovního času věnují péči o domácnost a rodinu.

V množství disponibilního volného času existuje určitý práh, jehož nepřekročení prakticky blokuje možnosti dalšího vzdělávání. Jeho překonání naopak umožňuje kvalitativní změny ve struktuře využití volného času. S růstem množství volného času roste například prudec podíl dělnic, které si zvyšují kvalifikaci, i doba, kterou věnují sebevzdělání a studiu při zaměstnání. Také pozitivní vliv kvalifikace na další studium se projevuje teprve na určité hladině saturace potřeby volného času.

Úroveň všeobecného vzdělání je dalším faktorem, jehož působení na racionální strukturu trávení volného času autor nesporně prokazuje. Progresivní úloha vzdělání v procesu utváření struktury volného času je však do značné míry podmíněna a bezprostředně transformována i úrovní složitosti práce a úrovní kvalifikace pracovníka.

Závěr kapitoly věnuje A. V. Něcenko problému intenzity práce, otázce množství vynaložených životních sil, v pracovním procesu i v mimopracovním čase. Provádí obtížnou operacionalizaci tohoto pojmu pro potřeby výzkumu a zaměřuje analýzu na sféru fyzické práce. Provedená operacionalizace umožňuje porovnávat pouze energetické výdaje u vybraných skupin dělníků a závěry jsou tedy jen v malé míře zobecnitelné. Autor dále diskutuje problematiku intenzity práce též ve vztahu k ostatním formám vynakládání životních sil – psychické zátěži, nervovému vypětí, k nimž dochází zejména při intenzivní duševní práci. Ukazuje na podstatné kvalitativní rozdíly ve struktuře a způsobech trávení volného času, na jejich podmíněnost celou soustavou determinant, jejichž osou zůstávají sociální charakteristiky pracovníka, především charakter a obsah jeho práce.

Obsahem čtvrté kapitoly, *Univerzálnost a diferenciace forem využívání volného času u fyzicky a duševně pracujících*, je srovnání struktury a obsahu volného času dvou základních skupin městského obyvatelstva – dělnické třídy a technické inteligence. A. V. Něcenko provádí podrobný rozbor jednotlivých skupin aktivit i celkové struktury volného času z hlediska rozdílů mezi oběma sociálními skupinami. Porovnává jak výskyt jednotlivých druhů aktivit v obou populacích, tak i dobu strávenou odpovídajícími činnostmi volného času. Zjištěné rozdíly se týkají pouze sféry tvůrčí a intelektuální aktivity, studia a sebevzdělání.

Podstatnou shodu ve struktuře volného času dělníků a technické inteligence autor charakterizuje způsobem, který *implicitně* předpokládá proces homogenizace aktivit volného času jako jeden z projevů utváření socialistického způsobu života městského obyvatelstva „... způsoby využívání volného času se staly závaznou a univerzální normou chování pro zkoumané skupiny městského obyvatelstva bez ohledu na jejich sociální příslušnost“ (s. 150).

Za určující rys ve vývoji struktury volného času lze považovat jednak její sociální homogenizaci, jednak individualizaci konkrétních forem využívání volného času.

V páté kapitole, *Základní způsoby regulace a intenzifikace volného času*, autor diskutuje možnosti rozšiřování fondu volného času. Existují dvě základní cesty – jednak zkrácení pracovní doby na základě růstu produktivity práce a odstraňování ztrát pracovního času, jednak racionalizace mimopracovní doby. Na základě zjištěných rozdílů v objemu volného času a struktuře jeho využívání A. V. Něcenko navrhuje diferencovaný přístup k řešení problému. Zkrácení pracovního dne (týdne, roku) se projeví bezprostředně v růstu objemu mimopracovní doby, nemá však již stejný účinek na rozšiřování fondu volného času u různých skupin obyvatelstva. Struktura mimopracovní doby je daleko příznivější pro muže než pro ženy, a právě u zaměstnaných žen, které se starají o domácnost a výchovu dětí, se pouze malá část přírůstku mimopracovní doby projevuje ve sféře volného času. Autor prosazuje podle našeho názoru správnou společenskou direktivu – rozšiřovat objem volného času zaměstnaných žen s dětmi. Říká: „Jestliže v blízké budoucnosti bude nastolena otázka zkrácení pracovního dne, je to třeba učinit především pro zaměstnané ženy s rodinami, které vykonávají velkou část domácích prací a starají se o výchovu dětí“ (s. 162, 163).

Z hlediska společenské efektivity a účinnosti preferuje autor druhou cestu společenské regulace sféry mimopracovních činností. Je třeba vytvořit podmínky pro reorganizaci mimopracovní doby tak, aby čas získaný zkrácením mimopracovní doby strávené na pracovišti, dopravou, nákupy a péčí o domácnost byl realizován jako volný čas.

* * *

Přesto, že práce nevyužívá všech možností statistické analýzy dat, což by v mnohém zpřehlednilo publikované výsledky, lze studii A. V. Něcenka doporučit čtenářům jako

jeden z vhodných příkladů konkrétní sociologické analýzy způsobu života v socialistické společnosti.

Práce A. V. Něcenka se jednoznačně řadí do rámce problematiky *socialistického způsobu života* jak okruhem řešených problémů, tak i optikou jejich zpracování. V rámci široce pojaté struktury předmětu studia je možno ji považovat za *monotematickou studii*. Autor směřuje od *ekonomických a sociálně třídních determinant volného času přes sociální a demografické podmínky*, za nichž je utvářen jeho obsah, až k celé bohatosti *projevů* způsobu života ve volném čase.

Studie přináší množství empirického materiálu, na mnoha místech autor podává zcela konkrétními *výsledky výzkumu*. Vlastní význam práce je však zejména ve způsobu výpovědi o volném čase jako o jedné z *komponent socialistického způsobu života*. Autor užívá *strukturu času jako nástroj zkoumání socialistického způsobu života* a zároveň *způsob života jako optiku zkoumání volného času*. Výsledkem přístupu je relativně úzký, avšak *kvalitativně nový* pohled na problematiku socialistického životního způsobu.

Hynek Jeřábek

Wesołowski W., Teoria — badania — praktyka. Z problematyki struktury klasowej (Teorie — výzkum — praxe. Z problematyki třídní struktury)

Warszawa, Książka i Wiedza 1975, 316 s.

Současný stav a rozvoj výzkumu a teorie problematiky třídní struktury, tak jak je rozpracována v současné polské marxistické sociologii, zachycuje sborník statí (některé byly již dříve publikované v polském odborném tisku) Włodzimierze Wesołowského, který si klade za cíl ukázat, jak důležité je propojení teorie s empirickým výzkumem a společenskou praxí. Sborník není systematickým a teoretickým výkladem spojení těchto tří velkých oblastí jevů, je zaměřen především na tyto tematické okruhy:

1. vztah mezi marxistickou teorií tříd a empirickým výzkumem struktury socialistické společnosti,
2. vztah výzkumu této struktury a potřeb jejího praktického přetváření.

Sborník je členěn do tří, vzájemně na sebe navazujících dílů o jedenácti kapitolách. V prvním díle, *Marxistické teorie a socialistická praxe*, věnuje Wesołowski pozornost plánování a prognózování změn společenské struktury v Polsku (první a druhá kapitola). Hovoří o nutnosti komplexního plánování společenských změn, které je nutné rozvíjet jak prakticky, tak i teoreticky. V rámci tohoto komplexního plánování je nutné plánovat například i procesy změn třídní struktury a sociálních vrstev.

Plánování tohoto druhu procesů není vzhledem k jejich složitosti a víceetapovosti jednoduché. Dosavadní zkušenosti socialistických zemí ukazují, že metodologie a praktické plánování probíhá stupňovitě a vždy se posouvá na vyšší úroveň: postihuje větší šíři jevů a větší hloubku jejich struktury.

Základem pránů a prognóz musí být marxistický model celospolečenského přetváření socialistické společnosti, obsahující podmodel změn třídní struktury. V této souvislosti nazývá zcela správně Wesołowski Marxe prvním, novodobým futurologem, protože vědeckým způsobem konstruoval prognózy budoucího společenského rozvoje.

Socialistický společenský systém, v němž je stále více jevů plánováno, otevírá nesporně širší prostor pro prognózování, a to na vyšší úrovni, než je to možné v kapitalistické společnosti.

První díl sborníku vyúsťuje v kapitolu věnovanou zmenšování společenských nerovností a rozpornosti vlastností společenského statusu.

Druhý díl, nazvaný *O strukturálním charakteru společenského vědomí tříd*, je rozdělen do čtyř kapitol, které jsou orientovány na oblast sociologických výzkumů. První kapitola, *Výzkum společenského vědomí tříd*, je věnována několika vybraným otázkám souvisejícím s empirickými výzkumy třídního vědomí. V kontextu teoretického rozpracování problematiky třídního boje byla formulována řada tezí týkajících se vědomí. Z toho důvodu je třeba, aby empirické výzkumy byly podloženy komplexním projektem, který by umožňoval odhalit obsah myšlení, aspirace a postoje dělnické třídy, rolnictva i inteligence a rovněž objasnit obsah a podstatu nejdůležitějších společensko-profesionálních kategorií. Autor správně zdůrazňuje, že jen nové teoretické výzkumy mohou vytvořit obecný rámec empirických výzkumů, rámec odpovídající určitým konkrétním podmínkám socialistické společnosti.

V druhé kapitole, *Prestiž povolání — systém hodnot — sociální rozvrstvení*, hodnotí Wesołowski prestiž povolání jako „subjektivně objektivní“ jev, který je závislý na dvou aspektech: